

Олександр Киричок

«НАСТАНОВИ» ВАСИЛЯ I ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

У статі обґрунтовується доцільність дослідження слов'янського перекладу «Повчальних глав» Василя I Македонянина у межах історії української політичної і філософської думки.

Ключові слова: політика, філософія, українська філософська думка, «Повчальні глави» Василя I.

«Повчальні глави» Василя I Македонянина — це візантійський політичний трактат, написаний грецькою мовою наприкінці IX століття. Він був типовим текстом жанру «*gripcirum specula*» («князівських зерцал») і являв собою збірку порад майбутньому правителю. У даному випадку, це були настанови, які нібито візантійський імператор Василь I Македонянин (роки правління — 867—886) адресував своєму сину — наміснику імператорського престолу Леву VI Філософу (роки правління — 886—912)¹. Твір складався з 66 лаконічних тез філософського, морального та політичного змісту і став відомий далеко за межами Візантії.

Побутування перекладів цього тексту в українській писемній традиції дотепер залишається недостатньо вивченим, попри те, що таке дослідження могло б суттєво відкоригувати наші погляди

¹ Див. грецький оригінал: PG 107 cols. 21—56; Emminger K. Die spätmittelalterliche Übersetzung der *Demonicea*: III. Βασιλείου κεφάλια παρανετικά // Studien zu den griechischen Fürstenspiegeln. Dissertation. München, 1913. — S. 48—49. Більшість учених мають сумніви щодо авторства Василя I і приписують його патріарху Фотію.

на обізнаність українських інтелектуалів минулого з фондом політичних та філософських ідей Середньовіччя.

Найбільш ранній переклад «Настанов» Василя І слов'янською мовою, що зберігся, міститься у збірнику кінця XIV поч. XV ст.². Цей рукопис майже не вивчений, але так сталося, що він наново актуалізував питання «приватизації» писемної спадщини різними країнами. Наразі на нього претендують Росія, Болгарія та Сербія, а от «вписати» його у киеворуську чи навіть, ширше, в українську політичну традицію, ще ніхто з учених так і не спробував.

У 1903 році А. Соболевський, не висловлюючи жодних міркувань щодо того, як з'явився цей переклад, згадував його серед джерел, що виникли внаслідок так званого «другого південно-слов'янського впливу»³, а В. Колесов⁴, який розмістив кілька цитат із «Глав» за іншими списками у збірці «Мудрое слово Древней Руси...» (1989 р.), висловив припущення про російське походження перекладу. Вчений пов'язав його побутування з московською політичною традицією, і припустив, що «швидше за все, твір з'явився у Русі в кінці XV століття і пов'язаний з діяльністю Івана III, з ідеєю “Москва — третій Рим”, з думкою про спадковість влади Священної Римської імперії в її східному варіанті»⁵. Аналогічних поглядів дотримувалися Л. Пушкарьов, який вважав даний текст російським перекладом, що з'явився не раніше XVст.⁶, та Ф. Дворнік. Останній, зокрема, писав: «Цілком очевидно, що московське духовенство в його підтримці

² Василия црѣ грѣхьскаго главы наказательны... // Сборник. РГБ. Ф. 304. I. № 758. — лл. 3—28.

³ Соболевский А. Переводная литература Московской Руси XIV—XVII веков: Библиографические материалы // Сборник Отделения русского языка и словесности (ОРИЯС). — СПб., 1903. — Т. 74. — № 1. — С. 20.

⁴ Мудрое слово древней Руси (XI—XVII вв.) / В. Колесов, сост. — М.: Советская Россия, 1989. — С. 439—440.

⁵ Там само. — С. 439—440.

⁶ Пушкарев Л. Записи на книгах как источник по истории культуры (На материалах книг Симеона Полоцкого) // Археографический ежегодник за 2000 г. — М., 2001. — С. 119.

царського самодержавства надихали візантійські ідеї. Візантійська політична література в ці часи набула в Росії великого поширення. Наприклад, грецький трактат про царську владу, написаний у VI ст. дияконом Агапітом, зберігся у рукописному перекладі старослов'янською мовою, що датується XV–XVI ст. У цей час були перекладені й настанови про владарювання, приписувані Василю I та адресовані його синові Леву VI. У російському перекладі XVII ст. збереглися праці іншого візантійського політичного теоретика, Симеона Солунського. Грецький трактат про владарювання міститься у руському «Сборнику», списаному у XVII ст., хоч досі не знайдено його російського перекладу. Схоже також, що лист патріарха Фотія Борисові Болгарському про правління і трактат про царювання Феофілакта Болгарського, датовані XII ст., були раніше невідомі на Русі й мали бути перекладені саме в цей час. Усе це свідчить про те, що вивчення грецької політичної літератури було особливо інтенсивним у часи політичної трансформації Росії в XV–XVI ст.»⁷.

Зовсім іншу думку з цього приводу мають болгарські вчені, які стверджують про, нібито, існування цілої традиції перекладів «Настанов» Василя I, що бере початок з Кирила й Мефодія і вже існувала в часи царювання Симеона та Петра (IX – серед. X ст.)⁸. Прямих цьому підтверджень, звісно, немає. Це визнають і самі болгарські вчені. Зокрема, сучасний дослідник болгарської середньовічної політичної думки А. Ніколов, пише, що «вивчення рукописної традиції тексту не дозволяє поки що підтвердити прямими аргументами цю точку зору, хоча й до сьогодні вона залишається найбільш ймовірною»⁹. Сам дослідник

⁷ Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. – К.: Дух і Літера, 200. – С. 328–329.

⁸ А. Ніколов підмітив цікаву деталь, що цю тезу висловив ще білоруський просвітитель і друкар Спиридон Соболев у 1638 р. (Див. Ніколов А. Средневековый славянский перевод “Учительных глав” императора Василия I: проблемы изучения рукописной традиции и ранних печатных изданий // XIX Ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета: Т. 1. – М.: ПСТГУ, 2009. – С. 42).

⁹ Ніколов А. Цит праця. – С. 42.

послідовно критикує позицію російських учених. На його думку, Л. Пушкар'єв зовсім не навів аргументів на підтвердження московського походження перекладу¹⁰ (що власне так і є), а дату появи російського перекладу, яку називає В. Колесов (1479 р.) можна відкинути на основі «доступних на сьогодні даних про рукописну традицію тексту»¹¹. На противагу їм учений вважає, що у XIV столітті було зроблено болгарський переклад твору, а розглядуваний нами текст у збірнику кінця XIV — початку XV ст. є його списком. Аргументи А. Ніколова ґрунтуються на порівнянні даного рукопису з іншими, наприклад, із сербським рукописом № 159 з музею Сербської православної церкви в Белграді, яке показує, що і у цьому списку, і у інших, більш пізніх і незалежних від нього, однаково випущені з невідомої причини глави 33 і 34, а замість них, щоб вийти на «правильну» кількість пунктів (66) додані глави 67 і 63 з іншого візантійського «зерцала» — «Повчальних глав» Агапіта. Це якраз і може, на думку А. Ніколова, свідчити про існування ушкодженого протографу цих перекладів, що відноситься ймовірно до кінця XIII — початку XIV століть. Таким чином, А. Ніколов включає цей переклад у болгарську інтелектуальну спадщину: «Хоча текст є справою руського переписувача, — зазначає він, — розміщений тут список “Повчальних глав”, досить точно відтворює не тільки правопис, але й графічне оформлення нині втраченого болгарського антиграфа XIV ст. Ця копія відображає всі ті головні характеристики первинного перекладу, які відобразились у більш пізніх списках, і, без сумніву, мають ключове значення при вивченні тексту»¹².

Важливий висновок, який можемо зробити із цих міркувань, такий: якщо протограф даного перекладу, чи якихось інших,

¹⁰ Там само. — С. 42.

¹¹ Там само.

¹² Там само. — С. 43; Див. також: Nikolov A. The Medieval Slavonic Translation of the Paraenetical Chapters of Emperor Basil I between the Balkans, Ostrog and Moscow: Preliminary Remarks // *Byzantium, New Peoples, New Powers: The Byzantino-Slav Contact Zone, from the Ninth to the Fifteenth Century* / M. Kaimakamova, M. Salamon, M. Rozycka, eds. — Cracow, 2007. — P. 351–352.

дійсно, існував, то він міг потрапити в умовні хронологічні рамки політичного існування Київської Русі та її писемності (тобто середину XI—середину XIV ст.)¹³, і міг бути відомим киеворуським книжником. Таким чином, висновок про те, що «доступні нам на сьогоднішній день дані засвідчують те, що на Русі до XIV ст. вже розповсюджувався текст виготовленого в Болгарії першопочаткового перекладу “Повчальних глав” імператора Василя»¹⁴, не такий вже й категоричний.

Звісно, найкращий спосіб його підтвердити — це спробувати знайти у більш ранній киеворуській книжності чи у книжності більш «руській» рецепції даного «зерцала». Однак, одразу ж відзначимо, що збірники на зразок «Бджоли» чи «Ізборніка» не можуть бути цьому підтвердженням, попри те, що там ми знаходимо численні фрагменти інших «зерцал», наприклад, Ісократового «Πρὸς Νικόκλεα» чи «Глав» Агапіта¹⁶. Ці пам'ятки не створювались і, найімовірніше навіть не компіювалися в Русі¹⁷. Інша справа, «Кормчі» книги. У списках середини XIV ст. ми знаходимо цікавий текст, який називається «Слово св. Отця нашего Василя,

¹³ Щодо цих хронологічних меж див.: Киричок О.Б. Писемність як політичний феномен: зміст, атрибути, форми репрезентації (на прикладі писемної спадщини Київської Русі). — К.: УЦДК, 2016. — С. 17–18.

¹⁴ Ніколов А. Цит. праця. — С. 44.

¹⁵ Наприклад: «Вѣрнѣ мни не тѣхъ, иже по твоємоу словоу молвать, но иже противатьса глѣмымъ тобою по кривоу» (Цитується за списком найдавнішої редакції XII—XIII ст., ГПБ, Ф.п.1.44, XV ст. виданому В. Семеновим: Древняя русская Пчела по пергаментному списку. Трудъ Виктора Семенова // Сб. ОРЯС. — 1893. — Т. 54. — С. 287). У грецькому оригіналі: «πιστοῦς ἤσοῦ μὴ τοὺς ἄπαν ὁ τι ἂν λέγῃς ἢ ποιῆς ἐπαινοῦντας, ἀλλὰ τοὺς τοῖς ἀμαρτανόμενοις ἐπιτιμῶντας» (Ісократ, До Ніоккла 28).

¹⁶ Див.: Изборник 1076 года... — лл. 24 об. — 28.

¹⁷ «Бджола» є перекладом однієї з версій грецької «Флорилегії» Максима Сповідника, близьким до списків Паризької національної бібліотеки № 1169 (XIV с.) та бібліотеки Лаврентія (Лоренцо Медічі) у Флоренції (Laurentianus, plut LIX, cod. 20, XV в.). (Див.: Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 1 (XI — первая половина XIV в.). — Л.: Наука, 1987. — С. 382).

архієпископа Кесарійського, о судях и властелехъ»¹⁸. Він напевно написаний руським автором, проте, як справедливо зазначив В. Вальденберг, «не цілком оригінальний»¹⁹. Очевидно, що даний твір Василю Кесарійському не належить, однак, як нам здається, ім'я Василя, згадане у заголовку, тут не випадкове. Знаючи про численні приклади підміни імен авторів у руських джерелах²⁰, можна припустити, що цей текст міг бути створеним під впливом «Глав» Василя I, сплутаного із Василем Кесарійським. Прямих цитат, щоб це довести, ми не зустрічаємо, але місцями киево-руське «Слово» і візантійські «Глави» дуже близькі за змістом. Наприклад, у «Слові» дається своєрідна «антикорупційна» порада правителю не торгувати державними посадами, яка за змістом цілком співпадає із викладеним у главі 43 Василя I. Зокрема, там йдеться, що «тивуни», котрим були продані посади, стануть безбожними («мужы небогобязнывы»²¹), будуть грабувати

¹⁸ Див., наприклад: Кормчая (XVI ст.). РГБ, ф. 304.I — л. 575—578. Твір був виданий О. Пономаревим. Див.: Слово св. Отца нашего Василия, архієпископа Кесарійскаго, о судіяхъ и властелехъ // Памятники древнерусской церковно-учительной литературы / Под ред. А.И. Пономарева. — СПб. : Акцион. общ. «Издатель», 1897. — Вып. 3. — С. 116—119.

¹⁹ Вальденберг В.Е. Древнерусские учения о пределах царской власти: Очерки русской политической литературы от Владимира Святого до конца XVII века. — М.: Изд. дом «Территория будущего», 2006. — С. 109. Відомо також, що це коротке «Слово» запозичене із значними переробками із «Мірила праведного» (Див.: Мерило праведное (XIV в.) РГБ, ф. 304.I № 15 — л. 18 об.).

²⁰ Наприклад, деякі цитати зі звернення Ісократу до Нікокла, приписані за схожістю імен Сократу, як от серія цитат у «Бджолі» (Див.: Древняя русская Пчела по пергаментному списку... — С. 20.), а саме порада наполегливо вивчати минуле, щоб краще судити про майбутнє (Ісократ, До Нікокла, 35), уникати нерозумних людей (Там само, 14), або теза про те, що правителю слід вибирати друзів, гідних його ества («На дружьюбоу принимаи не всѣ хотящихъ, но иже достоини твоего ѡства») (Древняя русская Пчела по пергаментному списку... — С. 62). У гр. оригіналі «φίλους κτῷ μὴ πάντας τοὺς βουλομένους, ἀλλὰ τοὺς τῆς σῆς φύσεως ἄξιους ὄντας» (Ісократ, До Нікокла, 27).

²¹ Слово св. Отца нашего Василия, архієпископа Кесарійскаго, о судіяхъ и властелехъ // Памятники древнерусской церковно-учительной литературы / Под ред. А.И. Пономарева. — СПб. : Акцион. общ. «Издатель», 1897. — Вып. 3. — С. 116.

населення задля збагачення («товара дѣля»²²) і творити беззаконня, торгуючи у свою чергу судовими рішеннями. Аналогічно висловлюється і Василь I у 43 главі, де теж мовиться про безбожних користоловців («мъздопрѣтѣю безбазни»²³), призначених за хабар посадовців, котрі будуть шукати визиск від наданої їм влади і творити беззаконня²⁴. Так само у обох текстах мовиться про «причетність» князя, що продав сан, до їх злочинної діяльності²⁵, про необхідність випробовувати людей, які призначаються на посади («испытати подобаетъ»²⁶). Також тематично схожим у обох текстах є заклик до правителів не зловживати вином, адже пияцтво «розуму противне» («разоуму съпртивнаа»²⁷).

Все це вказує на те, що киеворуські автори чи компілятори могли бути ознайомленими із перекладом «Глав» Василя I, а тому ми маємо розглядати його не тільки у межах болгарської, російської чи сербської традиції, але й української, причому пояснення вченими різних країн приналежності тексту до котроїсь із традицій «сприятливою політичною ситуацією» може бути так само застосоване і до Русі, адже цей текст, подібно тому ж таки твору Агапіта, є відкритим для різних політичних традицій. У ньому представлений, по суті, весь комплекс універсальних філософсько-політичних ідей Середньовіччя, а саме: 1) Теократична ідея. (гл. 10²⁸); 2) Ідея відповідальності правителя перед Богом, та заклик повернути Йому борг добродійністю (гл. 10²⁹);

²² Слово св. Отца нашего Василия, архієпископа Кесарійскаго... — С. 116.

²³ Василиа црѣ грѣчьскаго главы наказательны... // Сборник. РГБ. Ф. 304. I. № 758. — л. 18 об.

²⁴ Там само.

²⁵ Див.: Слово св. Отца нашего Василия, архієпископа Кесарійскаго... — с. 117; Василиа црѣ грѣчьскаго главы наказательны... — л. 18 об.

²⁶ Слово св. Отца нашего Василия, архієпископа Кесарійскаго... — с. 118, Див. також: Василиа црѣ грѣчьскаго главы наказательны... — л. 18 об.

²⁷ Василиа црѣ грѣчьскаго главы наказательны... — л. 12.

²⁸ «прииняв від Бога царювання» («прѣл сси ѿ Ба црѣво», Василиа црѣ грѣчьскаго главы наказательны... — л. 6).

²⁹ Василиа црѣ грѣчьскаго главы наказательны... — лл. 6 — 6 об.

3) Нагадування про тимчасовість будь-якої влади, тлінність особи правителя, універсальну круговерть і марноту життя (гл. 38)³⁰, а отже, про необхідність утриматись від гордовитості через владу, багатство чи військові подвиги (гл. 65)³¹; 4) Ідея «верховенства права», себто необхідності дотримуватися як підлеглими, так і самим правителем законів, навіть встановлених попередниками, адже нехтування ними призводить до «закологів і смути», від яких «гинули цілі народи»³² (гл. 32); 5) Ідея патерналізму, що ґрунтується на аналогії між батьківським піклуванням Бога про людину, та необхідності так само себе поводити заміснику Бога на землі — царю (гл. 60)³³; 6) Стоїчні та епікурейські ідеали душевної чистоти, самовдосконалення, самоконтролю (гл. 6, 7, 8, 9, 11, 13, 19, 25, 38, 40, 45, 53, 54, 63). 7) Ідея філантропії (гр. «φιλανθρωπία» — «людинолюбство», «людяність»), яка передбачає, що правління має ґрунтуватися на щедрості й люб'язності (гл. 4, 14, 22, 27, 37, 51, 57); 8) Ідея мудрого правління, заклики Василя, що правителю належить «мудрим бути, або мудрих наслідувати»³⁴.

Власне, якщо навіть не вдасться знайти переконливих доказів функціонування тексту Василя I у Київській Русі, ми, як дослідники української політичної думки, все одно маємо звернути на нього більш прискіпливу увагу, адже необхідність розгляду

³⁰ Там само. — лл. 16—16 об.

³¹ Там само... — лл. 27 — 27 об.

³² Там само. — л. 14 об.

³³ Василя црѣ грѣхьскаго главы наказательны... — л. 25 об.

³⁴ «мѣдроу быти ти подобасть, или мѣдримъ послѣдовати» (Василя црѣ грѣхьскаго главы наказательны... — л. 8). Див. також глави 13, 15, 17, 54, 56, 64. «Поприте, що сам Василь I не був достатньо освіченим, — зазначає Д. Гордієнко, — у цьому творі він чітко проголошує головними чеснотами імператора — мудрість і освіченість. На думку Василя I, без належної освіти василевс не може здобути підтримку підлеглих. Тому він пропонує вивчати твори “давніх”, насамперед античних авторів та відроджувати античні ідеали» (Гордієнко Д. Мудрість у системі чеснот візантійського імператора // Філософські ідеї в культурі Київської Русі. — 2016. — № 8. — С. 39—40).

тексту засвідчує той факт, що у 1607 р. не у Москві, і не на Балканах, а в Острозі з'являється найперший друкований переклад «Повчальних глав» Василя I, зроблений Дем'яном Наливайком³⁵, причому, це був не просто видрук, а одна із найперших давньослов'янсько-українських «білінгв»: текст подано у два стовпці: зліва розміщено давньослов'янський переклад із грецького, а у правому — давньоукраїнський³⁶. Сам факт з'яви у Києві чи Острозі друкованих перекладів Василя I чи Агапіта³⁷ ставить

³⁵ Див.: Тестаментъ в христь побожного и славного монархи свѣта Василя цесара кгрецького до сна своего южь коронованого Льва филозофа дѣдича и цесара тогожь цесарства // Лѣкарство на вспалый оумысль чоловѣчій а особливе на затвердѣлье срѣца людскіе заведенные свѣтомъ альбо якими грѣхами бжштвеннаго Іванна Златоустаго до Федора Мниха / [Зберігається у Відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки АН України, шифр II Ст. — 2216]. Острог, 1607. — С.124—178. В. Перетц подає свідчення й про інший рукописний переклад Василя українською мовою, з якого збереглися лише кілька глав (з 1 по 7), причому він був більш ранній ніж переклад Д. Наливайка. (Див. Перетц В. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVII вв. // Сб. ОРИЯС. — Л., 1926. — Т. 101. — № 2. — С. 1—176.

³⁶ «Слов'янський оригінал не був, напевно, перекладом наново з грецького, — писав В. Перетц, — видавці скористались одним із списків, що зустрівся їм в рукописі. Порівнюючи друкований слов'янський текст вид. 1607 р. з рукописом напр. Новг. Соф. 1444 (л. 328), ми бачимо, що відмінності в тексті незначні і легко пояснюються звичайними властивостями рукописної традиції» (Перетц В. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы. — С. 64. Проте, як стверджує Л. Гонтарук, що працювала із цим стародруком і аналізувала його лексику, ситуація з перекладами не така вже і однозначна. Лексична система обох стовпців вказує, по-перше на можливість припущення, що «імовірно, український переклад Д. Наливайка здійснив з польського, а не з церковнослов'янського тексту» (Див.: Гонтарук Л. Церковнослов'янські та українські перекладні твори Д. Наливайка кінця XVI — першої чверті XVII ст.: проблема першоджерела // Проблеми слов'янознавства. — 2015. — Вип. 64. — С. 116), а по-друге, «аналіз семантичної структури церковнослов'янських слів виявив цілий ряд значень, не характерних для них у XI—XV ст.», як, наприклад, семантична структура поняття «добродѣтель» (Там само. — С. 116—117.)

³⁷ Агапіта дякона царю Юстиніану главизни поучительні. — К. : Тип. Печерської Лаври, 1628. — 28 с.

ряд питань, пов'язаних із мотивами перекладацької діяльності Д. Наливайка чи П. Могили, які мають бути з'ясованими. Адже, як зазначалось, ці тексти відкриті для їх інкорпорації у різні політичні програми — чи то примирення західноєвропейських і східновізантійських цінностей, чи засвідчення своєї позиції як «Третього Риму» чи захисту православ'я.

Безумовно, переклад «Глав» Василя I був важливий для ознайомлення з європейськими ідеями, але, думаємо, він мав і власні функції в українській політичній культурі.

Kyrychok O.B. Admonitory Chapters of Basil I as source of Ukrainian political thought.

In the article there is substantiated a feasibility of studying the Slavonic translation of Admonitory Chapters of Basil I (the Macedonian) within Ukrainian political and philosophical thought.

Key words: politics, philosophy, Ukrainian political thought, Admonitory Chapters of Basil I.